

УДК 94 (477) «1953/1964»

ХРУЩОВСЬКІ РЕФОРМИ: ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ ЧИ СПРОБА РОЗБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА? (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР)

Петро Киридон

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
Україна, 36003, м. Полтава, вул. Остроградського, 2
e-mail: p.w.kiridon@rambler.ru

Трансформаційні зміни у середовищі партійно-державної номенклатури у період правління М. Хрущова не тільки визначалися еволюцією політичної обстановки у країні, але й призводили до деформації застарілої системи організації влади. Спроби лібералізації суспільних відносин у Радянському Союзі слід розглядати у контексті розбудови громадянського суспільства, а декларований М. Хрущовим курс на безпосередню побудову комуністичного суспільства – у зв'язку з демократизацією постсталінського політичного режиму.

Метою даної розвідки є спроба дослідити систему заходів правлячої партії, започатковану «відлигою», як реальну спробу тоталітарної держави перейти до розбудови громадянського суспільства.

Від другої половини 1950-х років партійна складова системи зміцнювала свою політичну спрямованість, переглянувши роль комсомолу та профспілок у проголошеному комуністичному будівництві. Саме тоді ці громадські форми трудящих остаточно «було вмонтовано у загальну партійно-державну ієрархію... Такого серйозного ставлення до громадських організацій, їхніх лідерів радянська історія ще не знала» [18].

Розгортався процес поступової передачі управлінських функцій держави профспілкам і підвищення участі комсомолу у питаннях виховання молоді. Крім того, ВЛКСМ активно долучалася до народногосподарського комплексу. Будови комунізму й освоєння цілих земель мали завдяки шефству комсомолу акумулювати прогресуючу у 1950-1960-ті роки суспільну енергію юнацтва. Курс на демократизацію партії означав поступове перекладання частини її владних повноважень на

громадські утворення, що діяли на принципах масовості. У цьому вбачався вияв суспільної активності трудящих.

Першим поштовхом до створення «активу», на котрий покладалося відповідальне завдання: втілювати у життя справжнє народовладдя, – стало внесення ХХ партз'їздом змін до Статуту КПРС. У контексті загальної лібералізації форум констатував завдання створити на підтримку партії множини громадських форм: позаштатних груп, комітетів, спілок тощо. Таким чином, мало розвиватися суспільне самоуправління, що перегукувалося з ідеєю відмирання держави у комуністичному майбутньому [20].

Феномен «активу» кінця 1950-х – початку 1960-х років, особливо значимий з огляду на його переплетіння з номенклатурною системою управління, досі залишається мало дослідженим, хоча за кількістю публікацій науковий супровід проблеми, здавалось би, достатньо забезпечено [1; 3; 10; 11; 26]. Однак і досі проблема зберігає дискусійні аспекти, варті аргументованого підходу.

Організація роботи активу з ініціативи М. Хрущова від другої половини 1950-х років стала одним із принципових напрямів функціонування номенклатурних загонів усіх щаблів. У липні 1957 року, відчувши важливість повноцінної експлуатації природної активності громадян, піднесеної ідеями десталінізації, будівництва комунізму, М. Хрущов заявив: «Актив – сила партії, і без опертя на цю силу ніякий Центральний Комітет, ніяка Президія не може керувати партією» [15]. На нашу думку, таке акцентування уваги на ролі активістів було, поряд з іншими хрущовськими суспільними ідеями, одним із мані-

пуляційних заходів політичного режиму, спрямованих на приборкання тоталітарною владою зрослої енергії громадян у роки десталінізації.

Утворення неформальних груп із числа активу відбувалося швидкими темпами. Справою переймалися партійні комітети переважно обласного та районного рівнів. Між ними розгорнулося справжнє змагання за збільшення чисельності та організацію роботи таких об'єднань трудящих. Результати були показовими. Станом на 1959 року у партійних комітетах КПУ було задіяно понад 7 тис. позаштатних інструкторів, котрі мали скласти основу регіонального «активу». Наприклад, у Луганському обкомі на добровільних засадах функціонували 61 відділ, 41 комісія, 64 ради, у Львівському обласному комітеті партії – 69 відділів, 889 лекторів, 37 парткомісій, 2 секретарі райкомів, 2 методкабінети, у Черкаській області – 51 районний та міський відділ, 364 інструктори, 25 рад, груп та інших подібних форм [24; 25].

Повсюдно почали функціонувати товариські суди, яких у республіці 1960 р. налічувалося близько 13 тис. Сприяння міліції надавали понад 23 тис. добровільних народних дружин. 15 тис. активістів долучилися до роботи Комітету партійно-державного контролю (КПДК) [8]. Виникали аналогічні форми з дотримання громадського порядку, санітарного стану місцевості, вуличні, квартальні, будинкові, ветеранські, жіночі, молодіжні тощо організації.

Згодом існуванню позаштатних утворень активу було надано політичної ваги завдяки змінам, унесеним у Статут партії. Другий секретар ЦК КПРС Ф. Козлов 1961 року заявив, що у партійних органах апарат має скорочуватися, а число позаштатних утворень активістів на громадських засадах – зростати [20]. Отже, у перспективі добровільні групи та комітети мали реально позбавляти апарати від звичної бюрократичної практики.

Останнім актом цієї своєрідної демократизації управління стала ухвала у січні 1962 року рішення ЦК КПРС про створення при міських і районних комітетах партії

позаштатних комісій з попереднього розгляду питань прийому у партію та персональних справ комуністів. При парткомах усіх рівнів формувалися нестатутні відділи та групи інструкторів. У результаті розвою починання до складу активу було залучено (у масштабах СРСР) близько 1,5 млн. комуністів і безпартійних [5].

Проте невдовзі рух активістів почав давати збої. Спроби активістів долучитися до апаратних справ викликали спротив номенклатури. У жодному разі доступу до неї сторонніх, тобто активістів, бути не могло [19]. Тому від середини 1960-х років позаштатні утворення почали згортатися.

Приклад стосунків партії з комсомолом і профспілками, спроби організації руху активістів у повоєнну добу дають підстави для аналізу методів реалізації важливого принципу функціонування КПРС у тоталітарній державі. Партапаратні утворення не дублювали чи підміняли позапартійні самодіяльні організації громадян, вони їх тримали під абсолютним контролем через комплектування номенклатурних кадрів, запроваджуючи власні норми відносин, традицій і навіть звичаїв у відносинах апаратів партії з непартійними формами. Крайці з активістів проходили відбір до партбюрократії, вивершуючи чиновницьку кар'єру на вищих владних щаблях, де потрапляли у ту політичну категорію, котра була здатна виборювати для висуванців потрібні посади [2].

Ще одним із заходів, спрямованих на лібералізацію режиму, стало створення на зламі 1950-1960-х років самодіяльних неполітичних товариств як союзного, так і республіканського параметрів: дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами, культурних зв'язків із українцями за кордоном, винахідників і раціоналізаторів, із поширення політичних і наукових знань, Червоного Хреста тощо. В. Даниленко вважає, що ці форми сприяли ерозії тоталітаризму [6].

Зауважимо, що сприяти якісно вищому, ніж раніше, рівневі лібералізаційних процесів, зміцнити паростки громадянського суспільства у надрах комуністичного політичного режиму могло розвінчування ста-

лінських злочинів. Тому рішення XXII з'їзду КПРС (1961 рік), зокрема ухвала «Морального кодексу будівника комунізму» визначали кроки до формування громадянського суспільства. Слід зазначити ще одну важливу рису цього періоду: тоді розвивалися хрущовські інтерпретації напрацьованого у період пізнього сталінізму. Старі ідеї наповнилися стратегічними завданнями формування загальнонародної держави, залучення до управління народних мас і демократизації [18].

Особливістю хрущовської доби було перманентне протистояння «старих» і прогресивних політичних сил, котре відбувалося у масштабах суспільства та зачепило структури влади. Тому низка дослідників зазначає, що початок 1960-х років некоректно визначати як період «відлиги», оскільки надто запеклою була боротьба за владу [4]. Суперництво між сталіністами та прихильниками поміркованої лібералізації режиму зрештою призвело до хрущовського волонтаризму [13], котрий викликав несприйняття з боку партійно-державної номенклатури.

Багато залежало від належного супроводу діяльності правлячих структур нормативною базою. Однією зі сторінок лібералізації законодавства стала робота Конституційної комісії Верховної Ради СРСР, створеної у квітні 1962 року. Необхідність прийняття нового Основного Закону констатувалася ще у перші повоєнні роки. Проте на такому організаційному рівні процес пішов уперше. До складу комісії, очолюваної М. Хрущовим, входило 97 осіб, у тому числі від Української РСР – 9 представників. Діяло 9 підкомісій [21]. Однак, документи свідчать, що підготовка проекту Конституції велася кулуарно, без широкого обговорення. Щоправда, у документі йшлося про становлення у СРСР загальнонародної держави – фактично «лібералізованої моделі тоталітаризму, керованого компартійною ієрархією» [17].

Натомість на початку 1960-х років на всіх щаблях суспільства існував запит щодо рішучіших адміністративних дій політичного режиму. Вільні трудові ресурси, використання котрих давало можливість перекидати «слабкі» місця протягом попереднього десятиріч-

ця, було вичерпано. Сталася зміна технологічного устрою суспільного виробництва. Це підняло роль середніх ешелонів номенклатури. Республіканські ЦК і обкоми стали головною ланкою в управлінні в регіонах». Зовсім новим явищем початку 1960-х рр. було становлення адміністративно-бюрократичного ринку [12] – народженого у тенетах планової командної системи сурогату справжнього ринку. Рух до створення демократичного суспільства було загальмовано. Номенклатура, взявши ситуацію під контроль, виступила у ролі малокомпетентного, але наділеного владними важелями «рятівника-пожежника» у ситуації, коли марнувалася ефективність прогресивних дій режиму.

Саме її зусиллями зрештою було зведено нанівець спробу торувати шлях до громадянського суспільства. І надалі влада у країні зберігалася у руках чиновників. В. Даниленко наголошує: протягом 1960-1965 років кількість управлінців в Українській РСР зросла з 273 до 304 тис. осіб [7]. Збільшилося число парторганізацій (наприклад, у Кримській області – із 672 до 783 [23]).

М. Хрущов визнав провал боротьби за скорочення номенклатури. Покладаючись надалі на органи контролю як засіб впливу на апарат, керівник країни відверто розраховував на те, що бюрократи будуть у прямому сенсі слова боятися контролю, його «пильного ока» і тому сумлінно виконуватимуть свої обов'язки [23]. Замість передачі владних повноважень народові він усе більше схилився до силового маніпулювання управлінцями: острах чиновника розглядався як конструктивний чинник. Задля цього розгорнулося створення мережі КПДК. Окрім нагляду, призначення комітетів зводилося також до компенсації зростання децентралізаційних тенденцій [9]. В Українській РСР лише у центральному апараті Комітету об'єдналися 108 відповідальних функціонерів, котрі розподілялися між 12 відділами, створеними переважно за галузевою ознакою [22]. В обласних комітетах одержали керівні посади 286, у містах, районах, промислових зонах і виробничих колгоспно-радгоспних управліннях – 493 контролери. Окрім того, у республіці було створено 11 галузевих відділів КПДК. Уповноважені працювали у містах, міських і сільсь-

ких районах (484 особи).

Однак на супровід адміністративних важелів влади йшли значні витрати, їхня робота породжувала проблему корумпованості та контрольованості самих органів контролю. Так міцніла неврегульована внутрішніми мотивами система номенклатурного панування. До роботи було залучено 23 тис. позаштатних інспекторів, 140 тис. груп контролю і 227 тис. постів сприяння. Усього налічувалося бл. 2,5 млн. таких добровольців [14]. Складалося враження, що країна перетворюється на суспільство суцільного контролю всіх над усіма. Про створення громадянського суспільства за таких обставин не могло бути мови.

Наголосимо, що для успіху необхідно було провести відповідну модернізацію управлінських схем. Однак лідерів країни вдалося змінити лише формальні ознаки номенклатурної системи. Апаратні структури тільки пристосовувалися до виголошуваних ідей, глибоко не переймаючись організацією їхньої реалізації. Курс на оновлення провалився через політичну невідповідність і недалекоглядність реформаторів, опір консервативних сил, особисті амбіції лідерів, їхню боротьбу за владу.

Разом з тим послаблення тоталітарного режиму, десталінізація, спроби реформування зумовили у республіці піднесення національної свідомості, що у контексті певної лібералізації політичної системи спричинило формування нової суспільної атмосфери. Номенклатурні кола Української РСР за таких обставин пережили очевидну еволюцію. У процесі мобілізаційних заходів останніх років перебування при владі Й. Сталіна, розгубленості періоду «колективного керівництва» та непевності часів непослідовного розгортання хрущовських нововведень прийшло усвідомлення апаратним чиновництвом власної здатності не тільки прискорювати чи гальмувати політичний курс, а й змінювати його.

У цьому зв'язку окреслюється органічна неспроможність більшовицького тоталітаризму, природу якого хрущовські реформи збагатили рисами косметичного демократизму (лібералізму). Протиріччя глобального рівня, які стали характеристикою повоєнних десятиліть, зумовили загальний провал спроб ре-

формування країни. Вирішальну роль у значених процесах відіграли закритість влади, її віддаленість від народу. Найважливіші рішення ухвалювалися в номенклатурних кабінетах, у напівтаємному режимі. Хоча не лише з історії відомо: ізольована система не здатна до поступу, в автаркічній атмосфері вона деградує.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеева Л. Поколение оттепели / Л. Алексеева, П. Голдберг. – М.: Захаров, 2006. – 432 с.
2. Афанасьев М.Н. Клиентелизм и российская государственность: Исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России. – 2-е изд., доп. / М.Н. Афанасьев. – М.: Московский общественный научный фонд, 2000. – С. 157, 160.
3. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.) / В.К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
4. Ванюков Д.А. Хрущевская оттепель / Д.А. Ванюков. – М.: Мир книги, 2007. – С. 8.
5. Вопросы работы КПСС с кадрами на современном этапе / Под ред. М.Д. Кукина. – М.: Мысль, 1976. – С. 178.
6. Даниленко В. Політичні зміни в СРСР і Україні в період Хрущовської «відлиги» / В. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 14. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 3-17.
7. Даниленко В. Спроби «соціалізації» радянської економіки в роки хрущовської «відлиги» (1955-1965 рр.) / В. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 16. – С. 12.
8. З участю найширших верств трудящих // Радянська Україна. – 1960. – 16 березня.
9. История государственного управления в России: Учебник. Изд. 3-е / Под общ. ред. проф. Р.Г. Пихои. – М.: Изд-во РАГС, 2001. – С. 329.
10. Каратуев А.Г. Советская бюрократия. Система политико-экономического господства и ее кризис (1919-1991 гг.) / А.Г. Каратуев. – Белгород: «Веземица», 1993. – 371 с.
11. Лейбович О.Л. Реформа и модернизация в 1953-1964 гг. / О.Л. Лейбович. – Пермь: Изд. Пермского университета – ТООЗУ-УНЦ, 1993. – 317 с.
12. Мохов В.П. Региональная политическая элита России (1945-1991 гг.) / В.П. Мохов. – Пермь: Пермское книжное издательство, 2003. – С. 15.
13. Мухитдинов Н.А. Река времени (от Сталина до Горбачева). Воспоминания / Н.А. Мухитдинов. – М.: «Руссти-Рости», 1995. – С. 8.
14. Нариси історії Комуністичної партії України. – К.: Політвидав, 1964. – С. 674.
15. Никита Сергеевич Хрущев. Два цвета времени: Документы из личного фонда Н.С. Хрущева: В 2-х томах; Открытый архив: Справочник опубликованных документов по истории России XX века из государственных и семейных архивов (по отечественной журнальной периодике и альманахам. 1985-1996 гг.) / Сост. И.А. Кондакова. 2-е изд. доп. и испр. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 590.
16. Оников Л.А. КПСС: анатомия распада. Взгляд изнутри аппарата ЦК / Л.А. Оников. – М.: Республика, 1996. – С. 44.
17. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002-2003: Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945-2002) / О.М. Майборода, Ю.І. Шаповал, О.В. Гарань та ін. – 2003. – С. 118.
18. Тимцуник В.І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953-1964 рр.) / В.І. Тимцуник. – К.: Вид-во НАДУ, 2003. – С. 110.
19. Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917-1991. Изд. второе, исправленное и дополненное / Дж. Хоскинг. – М.: Вагриус, 1995. – С. 360.
20. XXII съезд КПСС. Стенографический отчет: в 3-х т. – М.: Госполитиздат, 1962. – Т. 1. – С. 25.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та

управління України, ф.1, оп.35, спр.1, арк.3-6.

22. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.24, спр.5644, арк.196-198.

23. ЦДАГО України, ф.1, оп.31, спр.2363, арк.15, 26, 28.

24. ЦДАГО України, ф.1, оп.46, спр.7338, арк.160.

25. ЦДАГО України, ф.1, оп.46, спр.7521, арк.88-100, 207-215.

26. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 352 с.

Киридон Петро *Хрущовські реформи: лібералізація політичної системи чи спроба розбудови громадянського суспільства? (на прикладі Української РСР)*

Аналізуються спроби проведення реформ у часи правління М. Хрущова, спрямовані на відхід від крайнощів сталінської доби шляхом реорганізації політичного та соціально-економічного ладу у країні. Яскравою характеристикою доби було намагання піднести насамперед активність комсомолу та профспілок, а також залучення до управлінських структур позапартійного «активу», переважно з числа молоді. Проте зусилля тодішньої влади показали ілюзорний шлях комуністичної доктрини будівництва нового суспільства.

Ключові слова: Українська РСР, КПУ, громадянське суспільство, лібералізація, десталінізація, політична система

Киридон Петр *Хрущовские реформы: либерализация политической системы или попытка построения гражданского общества? (на примере Украинской ССР)*

Анализируются попытки осуществления реформ во времена правления Н. Хрущева, направленные на отход от крайностей сталинского времени посредством реорганизации политической и социально-экономического строя в стране. Яркой характеристикой времени была попытка поднять в первую очередь активность комсомола и профсоюзов, а также привлечение в управленческие структуры внепартийного «актива», преимущественно из состава молодежи. Однако усилия действующей власти показали иллюзорный путь коммунистической доктрины строительства нового общества.

Ключевые слова: Украинская ССР, КПУ, гражданское общество, либерализация, десталинизация, политическая система

Kyrydon Petro *The Khrushchev reforms: liberalization of the political system or an attempt to build a civil society? (the example of Ukrainian SSR)*

Khrushchev reforms were directed at leaving the country from the excesses of the Stalin era by reforming the political and socio-economic system in the country. However, document analysis and study of the situation give reason to assume that in those years in fact there was a gradual formation of civil society.

Instead simultaneously took place liberalization of internal party life, government agencies, institutions and organizations in the public sphere. However the efforts of then government showed illusory way of communist doctrine of building a new society. An outstanding feature of era was the attempt to raise primarily the production activity of the Komsomol and trade unions, as well as involvement in the management structures of the nonparty «asset», mainly among young people. For ordinary citizens this course often interpreted as a concrete practice of creating real foundations of communist society. The ruling nomenclature takes another position in view of the dangerous situation for her.

In the article on the situation in the Ukrainian SSR revealed problems of definite process and highlights the diverse range of attempts to solve their by proven administrative methods. The author outlined the organizational principles and methods of party cadres and state. The main focus of this activity was to provide the necessary power directing the course of events. It is about results and consequences of de-Stalinization in the course, reforming the political system of the postwar era. The author describes the activities of the ruling nomenclatura, which it influence on the development of features of future society.

In the article used as a public archive documents and materials from public repositories as well as information of periodicals, testimonies of participants of events and scientific literature mainly Ukrainian and Russian researchers.

Attempts to «improve» a totalitarian society was doomed because of his inability to accept the objective a true democracy and efforts to maintain one-party governance, based on communist principles.

Keywords: Ukrainian SSR, The Communist Party of Ukraine, civil society, liberalization, destalinization, the political system

Рецензенти:

Кринко Є.Ф., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 06.05.2016 р.